

13 Δεκεμβρίου 2023

Προκόπης Παυλόπουλος: Η διαχρονική «μαρτυρία» των Ελληνικών Συνταγμάτων για την συμπόρευση Πολιτείας και Εκκλησίας στους Αγώνες του Έθνους

[/ Γενικά Θέματα](#) / [Ειδήσεις και Ανακοινώσεις](#) / [Εκκλησία](#)

Προκόπης Παυλόπουλος: Η διαχρονική «μαρτυρία» των Ελληνικών Συνταγμάτων για την συμπόρευση Πολιτείας και

Εκκλησίας στους Αγώνες του Έθνους

Αθήνα, 12.12.2023

Μιλώντας στην εκδήλωση με θέμα «Η συμμετοχή της Εκκλησίας της Κύπρου και της Ελλάδας στους αγώνες του Έθνους», που οργάνωσε η «Ένωση Κυπρίων Ελλάδος», ο τέως Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός και Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ κ. [Προκόπιος Παυλόπουλος](#) ανέπτυξε το θέμα «Η θεσμική “μαρτυρία” του Συντάγματος για την συμπόρευση Πολιτείας και Εκκλησίας στους Αγώνες του Έθνους» και επισήμανε, μεταξύ άλλων, τα εξής:

«Πρόλογος

Η Ελληνική Ιστορία εμφανίζει, όπως προκύπτει από αδιάσειστα τεκμήρια, μια μοναδική ιδιομορφία, καθ' όλη την διαδρομή της, σε ό,τι αφορά τους υπέρ της Ελευθερίας Αγώνες του Έθνους μας από την πτώση του Βυζαντίου το 1453 έως την Εθνεγερσία του 1821 και την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους -το 1830 με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου- αλλά και μετέπειτα.

A. Η ιδιομορφία αυτή συνίσταται στην συμπόρευση των Αγωνιζόμενων Ελλήνων και του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας -κατ' ουσία στην συμπόρευση του Έθνους των Ελλήνων και των λειτουργών της Ορθόδοξης Εκκλησίας, από την κορυφή της έως την βάση της, ήτοι τους απλούς εκκλησιαστικούς λειτουργούς, ιερείς και μοναχούς- κάθε φορά που παρίστατο ανάγκη είτε απόκρουσης του κατακτητή είτε ευόδωσης των Απελευθερωτικών Αγώνων. Ας σημειωθεί, ότι η συμπόρευση αυτή «περιβλήθηκε» την πιο εμβληματική -καθότι «θυσιαστική»- υπόστασή της κατά την διάρκεια των εις βάρος των Ελλήνων ωμοτήτων του αιμοσταγούς οθωμανικού ζυγού μεταξύ 1453 έως και την Εθνεγερσία του 1821. Κατ' εξοχήν δε κατά την διάρκεια της Εθνεγερσίας του 1821 και έως την τελική ευόδωσή της με την δημιουργία του Νεότερου Ελληνικού Κράτους, ως πρώτου Έθνους-Κράτους στον ευρύτερο Ευρωπαϊκό χώρο. Βεβαίως, αυτή η πολύμορφη και πολυπρισματική «αγωνιστική» παρουσία του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τον υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας Αγώνα του Έθνους των Ελλήνων συνεχίστηκε και μετά το 1830. Για παράδειγμα, τα ιστορικά τεκμήρια που προαναφέρθηκαν καθιστούν αδιαμφισβήτητη αυτή την διαπίστωση κατά τον Μακεδονικό Αγώνα, κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους αλλά και κατά τον Πρώτο και τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

B. Όμως η σύντομη ανάλυση που ακολουθεί εντοπίζει τον ερευνητικό της στόχο αποκλειστικώς και μόνο στην ενεργό, και σε πολλές περιπτώσεις καθοριστική,

αγωνιστική συμπόρευση του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τους υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας Αγώνες εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μ' έμφαση στον Αγώνα που «κυοφόρησε» την «έκρηξη» της Επανάστασης του 1821 και στην συνέχεια έθεσε τα θεμέλια για την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους. Και τούτο, γιατί η έρευνα αυτή επιχειρεί να αιτιολογήσει το πώς και γιατί τα Ελληνικά Συντάγματα -από τα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου με αφετηρία το 1822 έως το ισχύον Σύνταγμα του 1975-εμπεριέχουν διατάξεις που «αποτυπώνουν», αδιαλείπτως, την προμνημονευόμενη άνευ προηγουμένου, τουλάχιστον για τα κατά τα ως άνω δεδομένα του ευρύτερου Ευρωπαϊκού χώρου, παρουσία του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας σε αυτούς τους, κυριολεκτικώς υπαρξιακούς, Αγώνες του Έθνους των Ελλήνων υπέρ της εμπέδωσης της Ελευθερίας του μέσα σ' ένα αυτόνομο, ανεξάρτητο και καθ' όλα κυρίαρχο Κράτος.

I. Ιστορικά δεδομένα από το 1453 έως την Εθνεγερσία του 1821 και την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους

Η συνδρομή του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στους Αγώνες εναντίον των οθωμανών κατακτητών ξεκίνησε αμέσως μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και όπως ήδη τονίσθηκε συνεχίσθηκε, σχεδόν χωρίς διακοπή, έως την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους, το 1830. Οπωσδήποτε, ιδίως όσο διαρκούσε η τυραννία του οθωμανικού ζυγού η συνδρομή του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν θα μπορούσε να επισυμβεί με οργανωμένο τρόπο. Γι' αυτό και εξελίχθηκε πρωτίστως μέσω της «θυσιαστικής» αγωνιστικής συμμετοχής πολυάριθμων αποφασισμένων λειτουργών της, άλλοι από τους οποίους υπήρξαν θρησκευτικοί «ταγοί» -αρχής γενομένης από εκείνους που κατείχαν Πατριαρχικό ή Αρχιεπισκοπικό θώκο- και άλλοι διακονούσαν ως απλοί ιερείς και μοναχοί. Του «λόγου το ασφαλές» περί τούτου «βεβαιώνει» η ανεκτίμητη «θυσιαστική» προσφορά όσων ανακηρύχθηκαν από την ίδια την Εκκλησία «*Νεομάρτυρες*». Προσφορά, η οποία εξικνείται χρονικώς έως την αποφράδα περίοδο της Μικρασιατικής Καταστροφής, σύμφωνα με το Αγιολόγιο και το Μαρτυρολόγιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

A. Από το 1453 έως το 1821

Συγκεκριμένα, σε πλειάδα ιστορικών επαναστατικών και κινηματικών γεγονότων κατά των οθωμανών κατακτητών ο Κλήρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σε όλο το μήκος και το πλάτος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπήρξε «*παρών*». Ενδεικτικώς, και μόνο, αναφέρονται τ' ακόλουθα τεκμηριωμένα παραδείγματα, η μνεία των οποίων ουδόλως υποβαθμίζει πολλά άλλα γνωστά ή, ατυχώς, και

άγνωστα:

1. Μετά την Ναυμαχία της Ναυπάκτου, το 1571, Αρχιεπίσκοποι, Μητροπολίτες αλλά και κατώτεροι κληρικοί ηγήθηκαν τοπικών κινημάτων κατά του οθωμανικού ζυγού, με χαρακτηριστικότερα τα παραδείγματα των Μητροπολιτών Μονεμβασίας, Ρόδου, Μυτιλήνης και Νάξου. Το αυτό συνέβη και κατά το 1576, σε αντίστοιχα κινήματα στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, με «πρωταγωνιστές» τους εκκλησιαστικούς «ταγούς» Αχρίδος Ιωακείμ, Βελεσσών Φώτιο, Βελεγράδων Νεκτάριο και Καστορίας Σωφρόνιο. Μετά δε το 1601 τα ίδια επαναστατικά «βήματα» ακολούθησαν στην Πελοπόννησο -και κυρίως στην Μάνη- ο Μητροπολίτης Λακεδαίμονος Χρύσανθος Λάσκαρις και ο διάδοχός του, Διονύσιος.
2. Κατά την διάρκεια του αποκαλούμενου «Κρητικού Πολέμου», μεταξύ 1645-1669, εκατοντάδες ιερείς και μοναχοί θυσιάστηκαν μαχόμενοι, μεταξύ των οποίων και ο φιλόσοφος θεολόγος Γεράσιμος Βλάχος, ο Βαρθολομαίος Συρόπουλος και οι επονομαζόμενοι Μπουνιαλήδες.
3. Μετέπειτα, κατά τα «Ορλωφικά»(1768-1770), τέθηκαν επικεφαλής τοπικών κινημάτων μεταξύ άλλων ο πρώην Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Σεραφείμ Β΄ -που εγκαταβίωνε τότε στο Άγιον Όρος- και οι τοπικοί Επίσκοποι Πατρών, Καλαμών, Μεθώνης και Καρύστου.
4. Μια από τις μεγάλες πνευματικές φυσιογνωμίες της Ορθόδοξης Εκκλησίας υπήρξε ο Άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός, ο οποίος «έσπειρε» το «φλογερό» πατριωτικό του κήρυγμα στον ευρύτερο Ελληνικό χώρο και εν τέλει μαρτύρησε στο χωριό Κολικόντασι της Βορείου Ηπείρου, την 24^η Αυγούστου 1779. Τον σημαίνοντα πνευματικό «οβολό» τους υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας κατέθεσαν και λαμπροί εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, όπως ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Άνθιμος Γαζής, ο Νικηφόρος Θεοτόκης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς.

B. Από τις «παρυφές» της Επανάστασης του 1821 έως το 1830

Όσο πλησίαζε η «έκρηξη» της Επανάστασης του 1821 και, συνακόλουθα, η έναρξη της Εθνεγερσίας, τόσο περισσότερο γινόταν εμφανής η ενεργός παρουσία του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας Αγώνα.

1. Είναι χαρακτηριστικό ότι ουσιαστική υπήρξε η συμμετοχή λειτουργών της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Φιλική Εταιρεία, στην οποία οφείλει τα μέγιστα η όλη προετοιμασία της Εθνεγερσίας του 1821. Πιο «δυναμικός» από τους εκπροσώπους αυτούς υπήρξε -παρά τις γνωστές του υπερβολές, που όμως

εντάσσονταν αποκλειστικώς στην άκρως ανιδιοτελή «αγωνία» του για την όσο το δυνατό ταχύτερη έναρξη της Επανάστασης- ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας. Με τον ρόλο του ν' αναδεικνύεται, σε όλο του το μέγεθος, κατά την «Σύναξη της Βοστίτσας», μεταξύ 26^{ης} και 30^{ης} Ιανουαρίου 1821, όταν και λήφθηκε η οριστική απόφαση για την έναρξη της Επανάστασης μέσα στην άνοιξη του 1821, και να κορυφώνεται με την θυσία του κατά την Μάχη στο Μανιάκι, την 20^ή Μαΐου 1825. Μεταξύ των λοιπών λειτουργών της Ορθόδοξης Εκκλησίας που μετείχαν στην Φιλική Εταιρεία πρέπει να μνημονευθούν οι Άνθιμος Γαζής και Νικηφόρος Παμπούκης, κατ' εξοχήν δε ο Εθνομάρτυς Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄, ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόφιλος και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

2. Επιστέγασμα της αγωνιστικής συμβολής της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας Αγώνα για την «αποτίναξη» του οθωμανικού ζυγού υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, η Αγία Λαύρα, την 25^η Μαρτίου 1821, όταν εκεί ο Παλαιών Πατρών Γερμανός ύψωσε το Ιερό Λάβαρο της Επανάστασης. Λίγο αργότερα, την 22^α Απριλίου 1821, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος Ε΄ προσέθεσε την δική του ανεξίτηλη «ψηφίδα» στο «ηρώο» της Ορθόδοξης Εκκλησίας υπέρ της Ελευθερίας του Έθνους των Ελλήνων, με τον απαγχονισμό του από τον βάρβαρο οθωμανικό όχλο στην Κεντρική Πύλη του Πατριαρχείου και την εντεύθεν ανακήρυξή του σε Εθνομάρτυρα. Την «τριάδα» των λειτουργών-αγωνιστών της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τις πρώτες ημέρες της Εθνεγερσίας του 1821 συμπλήρωσε ο Αθανάσιος Γραμματικός ή Μασσαβέτας, μοναχός και ύστερα διάκονος που έμεινε στην Ιστορία μας ως Αθανάσιος Διάκος, με τον μαρτυρικό του θάνατο μετά την Μάχη της Αλαμάνας, την 24^η Απριλίου 1821 στην Λαμία, τότε Ζητούνι.

II. Το θεσμικό «αποτύπωμα» της αγωνιστικής προσφοράς του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα Ελληνικά Συντάγματα

Με δεδομένο ότι, όπως προεκτέθηκε εισαγωγικώς, η αγωνιστική προσφορά του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας για την αποτίναξη του αιμοσταγούς οθωμανικού ζυγού και την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους εμφανίζει μια πρόδηλη μοναδικότητα σε σχέση με άλλους Λαούς, στον ευρύτερο Ευρωπαϊκό χώρο, κατά τους αγώνες τους για την ίδρυση αντίστοιχων προς το Ελληνικό Εθνών-Κρατών, είναι απολύτως δικαιολογημένη η θεσμική «αποτύπωσή» της σε όλα τα Ελληνικά Συντάγματα, αρχής γενομένης από το «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» της 1^{ης} Ιανουαρίου 1822 έως και το ισχύον Σύνταγμα του 1975. Κατά τούτο λοιπόν η θεσμική αυτή «αποτύπωση» ουδόλως συνιστά ένα είδος αναχρονιστικής και ιστορικώς αναιτιολόγητης ιδιόρρυθμης «σύγχυσης» μεταξύ

Πολιτείας και Εκκλησίας. Όλως αντιθέτως αποδίδει, και μάλιστα με θετικό θεσμικό «πρόσημο», μιαν αδιαμφισβήτητη ιστορική αλήθεια η οποία, επιπροσθέτως, κατ' ουδένα τρόπο θίγει το Θεμελιώδες Δικαίωμα της ακώλυτης άσκησης της Θρησκευτικής Ελευθερίας, όπως άλλωστε έχει αποδείξει, επανειλημμένως και πολλαπλώς, η εφαρμογή στην πράξη των σχετικών διατάξεων όλων, ανεξαιρέτως, των Ελληνικών Συνταγμάτων.

A. Η «προμετωπίδα» των Ελληνικών Συνταγμάτων ως θεσμική «μαρτυρία» αναγνώρισης των υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας αγώνων του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Τα μνημονευόμενα στο πρώτο μέρος αυτής της ανάλυσης αμάχητα ιστορικά τεκμήρια, ως προς την ενεργό και καθοριστικής σημασίας συμβολή του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στους αγώνες του Έθνους των Ελλήνων υπέρ της Ελευθερίας για την αποτίναξη του αιμοσταγούς οθωμανικού ζυγού και την ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους, το 1830, αιτιολογούν στο ακέραιο και τις ακόλουθες επιλογές των εκάστοτε Εθνικών-Συντακτικών Συνελεύσεων για την θέσπιση των Συνταγμάτων, τα οποία οργάνωσαν την Ελληνική Έννομη Τάξη και, άρα, τον «θεσμικό θώρακα» του Ελληνικού Κράτους από το 1822 έως σήμερα.

1. Τούτο ισχύει προεχόντως για την «προμετωπίδα», η οποία τέθηκεευθύς εξ αρχής στα Ελληνικά Συντάγματα με αναφορά στην δογματική ιδιοσυστασία της Αγίας Τριάδας, κατά την καθιερωμένη δογματική παραδοχή της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η οποία έχει προφανώς «διακηρυκτικό», και όχι αμιγώς κανονιστικό, περιεχόμενο. Άρα ούτως ή άλλως δεν στοιχειοθετεί, υφ' οιανδήποτε εκδοχή, κανόνα δικαίου, a fortiori δε δεν στοιχειοθετεί πλήρη κανόνα δικαίου.

α) Ειδικότερα, στο πρώτο μετά την Επανάσταση της 25^{ης} Μαρτίου 1821 Ελληνικό Σύνταγμα, το «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Επιδαύρω Α' Εθνικήν Συνέλευσιν*» της 1^{ης} Ιανουαρίου 1822, το κείμενο του Συντάγματος αρχίζει με την επίκληση: «*Εν ονόματι της Αγίας και Αδιαιρέτου Τριάδος*». Η ίδια επίκληση επαναλαμβάνεται στον «*Νόμον της Επιδαύρου*», ήτοι στο «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος κατά την εν Άστρει Β' Εθνικήν Συνέλευσιν*» του 1823, καθώς και στο «*Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την εν Τροιζήνι Γ' Εθνικήν Συνέλευσιν*» του 1827.

β) Η κατά τα προεκτεθέντα «προμετωπίδα» τροποποιήθηκε ελαφρώς, πάντα κατά το δόγμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας όπως σημειώθηκε, στο «*Σύνταγμα της Ελλάδος της 18^{ης} Μαρτίου 1844*», με την διατύπωση: «*Εν ονόματι της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος*»,

επαναλήφθηκε δε αυτούσια στα Συντάγματα του 1864 και του 1911. Μετά την πρόσκαιρη διαφοροποίηση του Συντάγματος του 1927 -όπου δεν υφίσταται η εν λόγω «προμετωπίδα»- επανήλθε, χωρίς αλλαγές, στα Συντάγματα του 1952 και του 1975.

2. Την ουσία της, κατά τα διευκρινιζόμενα αμέσως ανωτέρω, «προμετωπίδας» περί Αγίας Τριάδος σε ό,τι αφορά την προέχουσα σημασία της «σύμπραξης» του Κλήρου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον Αγώνα υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας κατά του οθωμανικού ζυγού «προεκτείνουν» οι περί «επικρατούσης θρησκείας» διατάξεις όλων των Ελληνικών Συνταγμάτων, ήδη από το πρώτο «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» του 1822. Συγκεκριμένα, εξ αρχής τα Ελληνικά Συντάγματα υιοθέτησαν διατάξεις μέσω των οποίων -εν είδει «διαπίστωσης», όπως θα επισημανθεί και κατωτέρω- ορίζεται ότι «επικρατούσα θρησκεία» στην Ελληνική Επικράτεια είναι εκείνη της «Ανατολικής Ορθόδοξου του Χριστού Εκκλησίας».

α) Ειδικότερα, και με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, η προμνημονευόμενη διατύπωση των διατάξεων περί «επικρατούσης θρησκείας» «αποτυπώνεται» στο «Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος» του 1822 (άρθρο α'), στον «Νόμο της Επιδαύρου» του 1823 (άρθρο α'), στο «Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος» του 1827 (άρθρο 1), στο Σύνταγμα του 1844 (άρθρο 1), στο Σύνταγμα του 1864 (άρθρο 1), στο Σύνταγμα του 1911 (άρθρο 1), στο Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 1), στο Σύνταγμα του 1952 (άρθρο 1) καθώς και στο ισχύον Σύνταγμα του 1975, αλλά στο άρθρο 3 -αφού στο Σύνταγμα αυτό προηγήθηκαν οι διατάξεις των άρθρων 1 και 2 περί «Μορφής του Πολιτεύματος»- ως εξής: «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού».

β) Κατά τα σημειωθέντα ακροθιγώς, η ρύθμιση για την «επικρατούσα θρησκεία» στα Ελληνικά Συντάγματα έχει απλώς «διαπιστωτικό» χαρακτήρα, με την έννοια ότι εξίσου απλώς διαπιστώνει μια υφιστάμενη, και μάλιστα αποδεικνυόμενη με πολλά και επαρκώς ισχυρά τεκμήρια, κατάσταση: Δηλαδή το γεγονός ότι οι περισσότεροι «*θρησκευόμενοι Έλληνες Πολίτες*» «*ασπάζονται*» την θρησκεία της «*Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού*». Άρα η ρύθμιση αυτή δεν έχει αμιγώς κανονιστικό περιεχόμενο, το οποίο παραπέμπει σε διάταξη υποχρεωτικής εφαρμογής με ανάλογες κυρώσεις σε περίπτωση παραβίασής της. Δηλαδή οι κανονιστικές διαστάσεις της, ακόμη και αν υπάρχουν, είναι από ασθενέστατες έως αμελητέες, οπότε δεν μπορεί, από νομική έποψη, να θεωρηθεί ως *lex perfecta*, παρά μόνο ως *lex imperfecta* ή, το πολύ, *lex minus quam perfecta*. Τούτο άλλωστε εμπεδώθηκε κανονιστικώς, και μάλιστα με την μεγαλύτερη δυνατή ενάργεια, σε όλα τα Ελληνικά Συντάγματα, και δη διττώς. Ήτοι:

β1) Τόσο με την πλήρη κατοχύρωση της ακώλυτης άσκησης του Θεμελιώδους Δικαιώματος της Θρησκευτικής Ελευθερίας.

β2) Όσο και με την διευκρίνιση, ιδίως στα πρώτα Ελληνικά Συντάγματα, ότι το Ελληνικό Κράτος «*ανέχεται πάσαν άλλην θρησκείαν, και αι τελεταί και ιεροπαγίαι εκάστης αυτών εκτελούνται ακωλύτως*».

3. Προς την ίδια κατεύθυνση, αναφορικά με τον σημαίνοντα ρόλο της «*Αγωνιζόμενης*» Ορθόδοξης Εκκλησίας ιδίως κατά την Εθνεγερσία του 1821, κινήθηκαν και οι διατάξεις των δύο πρώτων Ελληνικών Συνταγμάτων, οι οποίες υιοθέτησαν ειδικές ρυθμίσεις για το ποιοι είναι εκείνοι που αναγνωρίζονται θεσμικώς ως Έλληνες.

α) Σαφώς πιο περιοριστική εν προκειμένω ήταν η διάταξη του άρθρου β΄ του «*Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος*» του 1822, κατά την οποία: «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων». Προδήλως «ευρύτερη» ήταν η διατύπωση της αντίστοιχης διάταξης του άρθρου β΄ του «*Νόμου της Επιδαύρου*» του 1823, κατά την οποία: «Όσοι αυτόχθονες κάτοικοι της Επικρατείας της Ελλάδος πιστεύουσιν εις Χριστόν, εισίν Έλληνες, και απολαμβάνουσιν άνευ τινός διαφοράς όλων των πολιτικών δικαιωμάτων. Ομοίως Έλληνές εισι, και των αυτών δικαιωμάτων απολαμβάνουσιν, όσοι έξωθεν ελθόντες, και την Ελληνικήν φωνήν πάτριον έχοντες, και εις Χριστόν πιστεύοντες ζητήσωσι, παρρησιαζόμενοι εις τοπικήν Ελληνικής Επαρχίας Αρχήν, να εγκαταριθμηθώσι δι' αυτής εις τους πολίτας Έλληνας».

β) Από την ίδια την διατύπωση των προμνημονευόμενων διατάξεων των δύο πρώτων Ελληνικών Συνταγμάτων –«*προσωρινών*» άλλωστε- καθώς και από την, επιβαλλόμενη εν προκειμένω, ιστορική ερμηνεία τους συνάγεται ευχερώς ότι σκοπός της θέσπισής τους δεν ήταν, κάθε άλλο, ένας οποιοσδήποτε αυθαίρετος περιορισμός της ιδιότητας του Έλληνα Πολίτη αποκλειστικώς και μόνον σε όσους ήταν τότε Χριστιανοί Ορθόδοξοι.

β1) Η αλήθεια είναι ότι οι διατάξεις αυτές θεσπίσθηκαν με αυτό το περιεχόμενο επειδή έτσι, στα πρώτα μόλις «*βήματα*» για την ίδρυση ενός Ανεξάρτητου Ελληνικού Κράτους, ήταν εφικτό να προσδιορισθεί, και δη για πρώτη φορά, ποιος ήταν αλλά και αισθανόταν Έλληνας, έτοιμος να συμμετάσχει αποφασιστικά στον υπέρ της Ελευθερίας και Ανεξαρτησίας Αγώνα εναντίον του οθωμανικού ζυγού. Με απλές λέξεις, η «*προσήλωση*» στην Ορθόδοξη Πίστη λειτουργούσε όχι ως αποκλεισμός εκείνων, που θα μπορούσαν να συμβάλλουν στον υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας Αγώνα, αλλά ως ασφαλής «*συνδετικός κρίκος*» και «*συνεκτικός ιστός*» του άνευ όρων και υποχωρήσεων αγωνιζόμενου Έθνους των Ελλήνων. Και μάλιστα σε μια περίοδο, κατά την οποία η αρραγής ενότητά του ήταν κάτι παραπάνω από απαραίτητη για να μην σβήσει η «*φλόγα*» της Εθνεγερσίας του 1821, με όλες της τις εντεύθεν καταστροφικές συνέπειες.

β2) Το συμπέρασμα τούτο επιβεβαιώνεται ασφαλώς εκ του ότι αφενός η πρώτη διατύπωση του «*Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδος*» του 1822 διευρύνθηκε, κατά τα προεκτεθέντα, στον «*Νόμο της Επιδαύρου*» του 1823, όταν πλέον οι επικρατούσες συνθήκες επέτρεπαν την επέκταση της αναγνώρισης της ιδιότητας του Έλληνα Πολίτη και σε άλλους. Και, αφετέρου, οι ως άνω διατάξεις «*εγκαταλείφθηκαν*» οριστικά στο «*Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος*» του 1827

αλλά και ύστερα, δοθέντος ότι πλέον το θρήσκευμα δεν αρκούσε προκειμένου ν' ανταποκριθεί, στο πλαίσιο μιας σύγχρονης για την εποχή Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας μ' εξίσου σύγχρονα κοινοβουλευτικά χαρακτηριστικά, στις απαιτήσεις ενός πραγματικά φιλελεύθερου προσδιορισμού των αναγκαίων στοιχείων για την απόδοση της Ελληνικής ιθαγένειας και υπηκοότητας.

B. Οι σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας στο πλαίσιο του ισχύοντος Συντάγματος του 1975

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975 συνιστά το «επιστέγασμα» μιας σύγχρονης ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας, η οποία από την μια πλευρά κατοχυρώνει, χωρίς οιοσδήποτε διακρίσεις και χωρίς «υποδόριους» συμβιβασμούς, το Θεμελιώδες Δικαίωμα της ακώλυτης άσκησης της Θρησκευτικής Ελευθερίας. Και, από την άλλη πλευρά, διατηρεί και υπερασπίζεται -πάντοτε υπό όρους ιστορικής διαπίστωσης και αντίστοιχης διακήρυξης και όχι υπό όρους κανονιστικής επιβολής- την Εθνική, καθ' όλα, παρακαταθήκη της συμπόρευσης Πολιτείας και Εκκλησίας στους Αγώνες του Έθνους των Ελλήνων, ιδίως δε στους Αγώνες για την προετοιμασία και την ευόδωση της Εθνεγερσίας του 1821. Προς την κατεύθυνση αυτή, *sedes materiae* είναι η ρύθμιση των διατάξεων του άρθρου 13 του ισχύοντος Συντάγματος περί της ακώλυτης άσκησης του Θεμελιώδους Δικαιώματος της Θρησκευτικής Ελευθερίας και της πλήρους απαγόρευσης του προσηλυτισμού. Ενώ τις ειδικότερες σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας, υπό τα προεκτεθέντα ιστορικά και κανονιστικά δεδομένα, ρυθμίζουν οι διατάξεις του άρθρου 3, οι οποίες έχουν ενσωματωθεί στο Τμήμα Β' του Πρώτου Μέρους του Συντάγματός μας. Κρίσιμες εν προκειμένω είναι περισσότερο οι διατάξεις του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος, σύμφωνα με τις οποίες: *«Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με την Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις. Είναι αυτοκέφαλη, διοικείται από την Ιερά Σύνοδο των εν ενεργεία Αρχιερέων και από την Διαρκή Ιερά Σύνοδο που προέρχεται από αυτή και συγκροτείται όπως ορίζει ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας, με τήρηση των διατάξεων του Πατριαρχικού Τόμου της κθ' (29) Ιουνίου 1850 και της Συνοδικής Πράξης της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928.»*

1. Κατά πρώτο λόγο -και όπως ήδη επισημάνθηκε- οι διατάξεις αυτές αποδίδουν την διαχρονικώς στην Συνταγματική μας Ιστορία ισχύουσα πραγματικότητα, κατά την οποία «επικρατούσα θρησκεία» στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της «Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού»

», βεβαίως υπό την προϋπόθεση της απαρέγκλιτης τήρησης των διατάξεων του άρθρου 13 του Συντάγματος που κατοχυρώνουν την ακώλυτη άσκηση του Θεμελιώδους Δικαιώματος της Θρησκευτικής Ελευθερίας.

2. Κατά δεύτερο λόγο, οι ίδιες διατάξεις «χαράσσουν» τις γενικές γραμμές των σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως και με τις άλλες Ομόδοξες Εκκλησίες του Χριστού, στην βάση των ιερών αποστολικών και συνοδικών κανόνων και των ιερών παραδόσεων, με την προμνημονευόμενη ακόλουθη διατύπωση: «*Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας, που γνωρίζει κεφαλή της τον Κύριο ημών Ιησού Χριστό, υπάρχει αναπόσπαστα ενωμένη δογματικά με τη Μεγάλη Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και με κάθε άλλη ομόδοξη Εκκλησία του Χριστού· τηρεί απαρασάλευτα, όπως εκείνες, τους ιερούς αποστολικούς και συνοδικούς κανόνες και τις ιερές παραδόσεις.*»
3. Κατά τρίτο λόγο, οι διατάξεις αυτές κατοχυρώνουν το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος, κατά τον Καταστατικό Χάρτη της και υπό την διοίκηση της Ιεράς Συνόδου και της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου, με τήρηση των διατάξεων αφενός του Πατριαρχικού και Συνοδικού Τόμου της 29^{ης} Ιουνίου 1850 -και των συμπληρωματικών διατάξεων των νόμων Σ΄ και ΣΑ΄ του 1852- που αποτρέπουν «*πάσαν κοσμικήν παρέμβασιν*», άρα κατ' ουσία θέτουν στέρεες βάσεις των ορίων αναφορικά με τον χωρισμό Πολιτείας και Εκκλησίας. Και, αφετέρου, της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξης της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1928, που ρυθμίζει την διοίκηση των «*Μητροπόλεων των Νέων Χωρών*».

Επίλογος

Από τα όσα προεκτέθηκαν συνάγεται ευχερώς ότι όλα τα Ελληνικά Συντάγματα, αρχής γενομένης από το πρώτο, το «*Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*» του 1822, περιέχουν διατάξεις που «*αποτυπώνουν*», αμέσως ή εμμέσως, όψεις της ιστορικής αλήθειας αναφορικά με την συμπόρευση Πολιτείας και Εκκλησίας στους Αγώνες του Έθνους μας, και ιδίως στους Αγώνες της Εθνεγερσίας του 1821 που οδήγησαν στην ίδρυση του Νεότερου Ελληνικού Κράτους, με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830. Στο πλαίσιο του ισχύοντος Συντάγματος του 1975, η παράδοση αυτή συνεχίζεται ιδίως με την ευθύς εξ αρχής επίκληση του ονόματος της Αγίας Τριάδος και με την θέσπιση των διατάξεων του άρθρου 3. Επειδή έχει αρκετές φορές τεθεί, από ορισμένες πλευρές σε πολιτικό και νομικό επίπεδο, το ζήτημα της αναθεώρησης των διατάξεων αυτών με βασικό επιχείρημα την ανάγκη καθιέρωσης της αρχής του πλήρους χωρισμού μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας,

διευκρινίζονται συμπερασματικώς και τ' ακόλουθα:

A. Πρώτον -και κατά κύριο λόγο- όπως ήδη επισημάνθηκε, οι προμνημονευόμενες διατάξεις δεν έχουν αμιγώς κανονιστικό περιεχόμενο. Με την έννοια ότι πολύ περισσότερο -ή και αποκλειστικώς- αποδίδουν μίαν αδιαμφισβήτητη ιστορική πραγματικότητα σχετικά με την αδιάλειπτη, κατ' εξοχήν σε κρίσιμες στιγμές για την ιστορική πορεία του Έθνους των Ελλήνων, συμπόρευση Πολιτείας και Εκκλησίας στους Αγώνες υπέρ της Ελευθερίας και της Ανεξαρτησίας. Με άλλες λέξεις, το περιεχόμενο των διατάξεων τούτων δεν καθιερώνει κάποιο κανονιστικώς «δέον», η παραβίαση του οποίου στην πράξη μπορεί να συνεπάγεται και ανάλογες κυρώσεις, κατά τις αρχές του Κράτους Δικαίου και της Νομιμότητας, οπότε πρέπει να θεωρούνται όχι ως *leges perfectae* αλλά ως *leges imperfectae* ή, το πολύ, ως *leges minus quam perfectae*. Επομένως, ενδεχόμενη αναθεώρησή τους θα οδηγούσε όχι σε τροποποίηση τμήματος του κανονιστικού πλαισίου του Συντάγματος, αλλά κατ' ακρίβεια σε «*αναθεώρηση*» της ίδιας της Ιστορίας. Και ένας τέτοιος «*αναθεωρητισμός*» θα μπορούσε να εξελιχθεί και σ' επικίνδυνη παραχάραξη της Ιστορίας, δοθέντος ότι θα συνιστούσε ευθεία διαστρέβλωση της ίδιας της ιστορικής αλήθειας, και μάλιστα υπό την επιρροή εντελώς ανιστόρητων ιδεολογημάτων ή και απροκάλυπτων ιδεοληψιών. Πρέπει δε να προστεθεί εδώ, συμπληρωματικώς, ότι το «*επιχείρημα*» περί δήθεν «*προοδευτικής*» «*μίμησης*» των Έννομων Τάξεων άλλων Κρατών, που καθιερώνουν ρητώς τον πλήρη χωρισμό Πολιτείας και Εκκλησίας, ατονεί εμφανώς στην περίπτωση της Ελλάδας. Και τούτο διότι, όπως ήδη τονίσθηκε, τα Κράτη αυτά δεν μπορούν να εμφανίσουν και να τεκμηριώσουν στην δική του περίπτωση παρόμοια, έστω και καθ' υποφορά, συμπόρευση της Εκκλησίας τους στους αγώνες για την ανεξαρτησία τους και για την αναγνώρισή τους διεθνώς ως Εθνών-Κρατών.

B. Και δεύτερον -αλλά και εν πολλοίς συνακόλουθα- οπωσδήποτε δεν στηρίζεται σε στέρεα θεσμικά ερείσματα η άποψη περί της ανάγκης αναθεώρησης διατάξεων του Συντάγματος για, δήθεν, πλήρη χωρισμό μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας αν αναλογισθούμε και το εξής: Εφόσον μια τέτοια αναθεώρηση αφορά τις προαναφερόμενες, ιστορικού περιεχομένου, συγκεκριμένες διατάξεις που αναγνωρίζουν τον ρόλο του Κλήρου της Εκκλησίας στους Αγώνες του Έθνους, τότε ουσιαστικώς δεν προσανατολίζονται στον χωρισμό Πολιτείας και Εκκλησίας αφού, όπως επανειλημμένως επισημάνθηκε, οι διατάξεις αυτές δεν ρυθμίζουν, κατ' ουδένα τρόπο, τις σχέσεις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας αλλά συνδέονται αποκλειστικώς και μόνο με την ιστορική πραγματικότητα. Περαιτέρω δε δεν θεσπίζονται από το ισχύον Σύνταγμα του 1975 άλλες διατάξεις, ικανές να δημιουργήσουν μια προβληματική «*σύγχυση*» ως προς τις σχέσεις μεταξύ Πολιτείας και Εκκλησίας, πολλώ μάλλον όταν οι διατάξεις του άρθρου 3 παρ. 1

διαχωρίζουν, επαρκώς και μ' ευκρίνεια, τον ρόλο και την αποστολή της Εκκλησίας της Ελλάδος σε σχέση με τον ρόλο και την αποστολή του Κράτους. Επιπλέον, είναι ανάγκη να συνυπολογισθεί μπροστά σε μια τέτοια «αναθεωρητική» προοπτική και το μεγάλο και επικίνδυνο κόστος της ενδεχόμενης περιθωριοποίησης του κύρους της Εκκλησίας της Ελλάδος -υπό ορισμένες δε προϋποθέσεις και του κύρους του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως- στην σημερινή εξαιρετικά κρίσιμη συγκυρία ιδίως για εκείνα τα Εθνικά μας Θέματα, τα οποία δοκιμάζονται ποικιλοτρόπως από τον προκλητικό και αντίθετο προς κάθε έννοια του Διεθνούς Δικαίου και του Ευρωπαϊκού Δικαίου «αναθεωρητισμό» της Τουρκίας.»